

Katarzyna Rozmarynowska

Z działalności dziewiętnastowiecznych gdańskich towarzystw upiększania miasta

Wprowadzenie

Poszukiwanie przyczyn pojawienia się około połowy dziewiętnastego wieku w Gdańsku społecznych towarzystw upiększania – swoistej reakcji obywateli na niespełniający ich oczekiwań wygląd miasta – należy rozpocząć od rozpoznania czynników, które wpłynęły na ten negatywny wizerunek. Jednym z nich był stosunkowo słaby w tym czasie rozwój miasta. Jego przyczyną było wolne nadrabianie strat spowodowanych wojnami napoleońskimi. Sprawiało ono, że Gdańsk w oczach obserwatorów nie wytrzymywał konkurencji z szybko rozwijającymi się ośrodkami przemysłowymi środkowych i zachodnich Niemiec.

W pierwszej połowie dziewiętnastego wieku sytuacja była szczególnie trudna, ponieważ spustoszenia wojenne, odpływ i częściowa wymiana ludności, ograniczenia rozwoju, wynikłe z odcięcia od naturalnego zaplecza gospodarczego, upadek handlu oraz kolosalny dług¹ spowodowały spadek znaczenia miasta jako ważnego ośrodka gospodarczego. Zniszczenia, które pozostały po oblężeniach (1807 i 1813), były ogromne i obejmowały nie tylko straty w budynkach, ale również w zieleni miejskiej, która nadawała miastu specyficzny charakter. Usuwanie drzew – konieczne z powodów militarnych – zapoczątkowano wiosną 1807 roku od wycięcia części Wielkiej Alei (Aleja Zwycięstwa), fragmentu ogrodu miejskiego Błędnik (Irrgarten) i drzew rosnących przy Promenadzie (ulica 3 Maja; Fabiani-Madeyska 1957: 37-38). Później, podczas

długiego i ciężkiego oblężenia w roku 1813 wycięto – na opał – większość drzew rosnących w obrębie murów miejskich. Likwidacja starych drzew zmieniła w istotny sposób panoramę i w następnych latach musiała wpłynąć na złą ocenę stanu estetycznego miasta. Po kapitulacji wojsk napoleońskich i wcieleniu Gdańska do Prus nastąpiła częściowa wymiana ludności. Zwiększył się napływ urzędników i żołnierzy pochodzących z głębi Niemiec i ich rodzin oraz szukających pracy mieszkańców podgdańskich wsi. Jednocześnie część bogatych, liberalnie nastawionych obywateli, rozczarowanych nową sytuacją polityczną i gospodarczą, wyemigrowała. Spowodowało to zmianę *ducha* miasta, co musiało znaleźć odbicie w jego wyglądzie.

Ponieważ w Gdańsku proces uprzemysłowienia przebiegał powoli, nie powodując gwałtownego przyrostu liczby ludności, w mieście nie powstały szpecące, chaotycznie zabudowane przedmieścia, które w innych, szybciej rozwijających się ośrodkach były istotnym czynnikiem obniżającym ich walory estetyczne. Jednak mimo to, po 1815 roku miasto w oczach mieszkańców musiało wypadać niekorzystnie, skoro pojawiła się potrzeba poprawy jego wyglądu. Podobnie niekorzystnie przedstawiało się w relacjach podróżopisarzy (Samp 1993: 167-168, 174), którzy zwłaszcza w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku zwracali uwagę na niższy niż gdzie indziej standard infrastruktury municypalnej. W swoich relacjach wytykali np. brak chodników i kanalizacji, śmierdzące rynsztoki, zbyt wąskie ulice, zaniedbaną zieleni itd. Korzystniejsze opinie o mieście zaczęły pojawiać się w re-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

lacjach z podróży dopiero około połowy dziewiętnastego wieku i zapewne miały związek z poprawą sytuacji gospodarczej. Umożliwiła ona przeprowadzenie szeroko zakrojonych reform municypalnych: zaopatrzenie miasta w gaz (od 1853 roku), budowę wodociągów i kanalizacji (1868-1871), brukowanie ulic, układanie kamiennych chodników oraz sadzenie drzew na głównych ulicach (1870-1879). Wydaje się też, że nie bez znaczenia dla poprawy w tym czasie wyglądu miasta był wzrost zainteresowania sztuką² i ochroną zabytków oraz naukami przyrodniczymi. Wpłynęły na nią również prężnie rozwijające się higiena i medycyna, które wytyczyły kierunki rozwoju reform miejskich. Do poprawy estetyki miasta przyczyniło się także docenienie znaczenia zagadnień urbanistycznych i zieleni miejskiej, a także działalność specjalnie w tym celu powołanych towarzystw. W Gdańsku należały do nich między innymi: Towarzystwo Upiększania w Gdańsku (*Verschönerungsverein zu Danzig*) – od 1840 r., Towarzystwo Upiększania i Popierania Wrzeszcza (*Verein zur Verschönerung und Förderung Langfuhrs*) – od 1894 r., Sopockie Towarzystwo Upiększania (*Der Zoppoter Verschönerungsverein*) – od 1881 r. i Towarzystwo Upiększania i Rozwijania Oliwy oraz Towarzystwo Budowy Ogrodów (*Gartenbau-Vereins zu Danzig*) – od 1857 r.

Towarzystwo Upiększania Miasta w Gdańsku

Pierwsze towarzystwo, stawiające sobie za cel poprawę wyglądu miasta, powstało już w 1840 roku i przyjęło nazwę **Towarzystwo Upiększania w Gdańsku**³. Wśród 23 jego założycieli spotykamy zasłużonych przedstawicieli gdańskich rodzin: polityków, kupców, przemysłowców i ludzi sztuki, których łączyła wspólna troska o wygląd miasta. Znaleźli się między nimi: burmistrz Gdańska w latach 1814-1850 Joachim Heinrich Weickhmann (1769-1857); kupiec i przemysłowiec, właściciel wielkiej firmy specjalizującej się w handlu zbożem oraz licznych zakładów przemysłowych Theodor Behrend (1789-1851); kupiec i filantrop (donator i pomysłodawca fundacji dla wspierania budownictwa mieszkaniowego dla najuboższych) Heinrich Burghard Abegg (1791-1868); odpowiedzialny za budowę wodociągów miejskich radca budowlany Eduard Friedrich Wiebe (1804-1892); kupiec i konsul honorowy Holandii w Gdańsku – Focking (*Danziger Bürgerbuch...* 1927: 27); generał Friedrich Jacob von Rüchel-Kleist (1778-1848), który w latach 1838-1848 był gubernatorem i komendantem twierdzy gdańskiej, oraz rajca miejski, publicysta i poeta, autor doskonałego bedekera gdańskiego⁴ Wilhelm Ferdinand Zernecke.

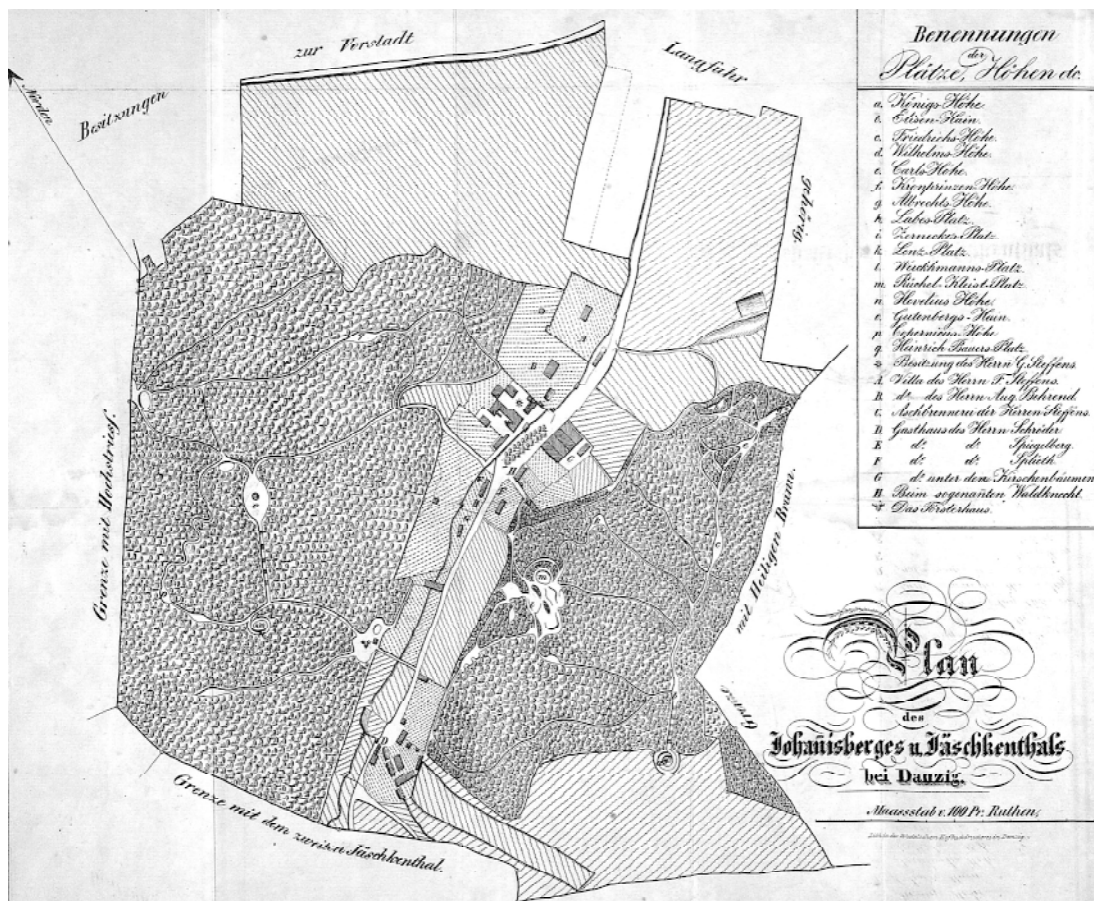
Towarzystwem kierował zarząd składający się z dwóch przewodniczących, sekretarza, skarbnika i ośmiu asesorów, którzy w grupach dwuosobowych sprawowali bezpośrednią opiekę nad jedną z czterech części miasta, np. pierwszy i drugi asesor zajmowali się sprawami dotyczącymi Głównego Miasta, Zaroślaka, okolic Bramy św. Jakuba oraz obszaru pomiędzy Bramą Nowych Ogrodów a Emausem.

O efektach działalności tego towarzystwa wiadomo niewiele, poza tym, że w połowie XIX wieku próbowało odtworzyć położony w Starych Szkołach, na południowym stoku Szewskiej Góry (Schusterberg), zniszczony w czasie oblężenia 1813 roku tarasowy ogród restauracyjny Schahnasjahna. Był on bardzo popularny wśród gdańszczan, ze względu na wspaniałą, roztaczającą się stamtąd widok na miasto i okoliczne łąki. Staraniem towarzystwa zrekonstruowano prowadzącą doń od strony Zaroślaka aleję lipową, wzniesiono świątynkę w guście gotyckim i belweder widokowy. Założono także restaurację (Zernecke 1843: 233; Samp 2003: 147-148). Wiadomo także, że pod opieką towarzystwa znajdowała się dróżka filozofów (Philosophen-Gang) na Ołowiance. Prawdopodobnie takich miejsc było znacznie więcej, ponieważ w dwóch pierwszych latach działalności towarzystwo przyczyniło się do powstania kilku założeń zieleni, które uważane były za piękne (Zernecke 1843: 211 i 284).

Członkowie towarzystwa już wcześniej zajmowali się działaniami poprawiającymi wygląd miasta, a powstanie organizacji tylko zinstytucjonalizowało ich działalność. W 1832 roku, tj. siedem lat przed formalną datą rozpoczęcia działalności, W.F. Zernecke podjął prace mające na celu założenie Parku Leśnego Jaśkowej Doliny we Wrzeszczu. Uwiecznione one zostały w 1837 roku oddaniem parku do użytku, a zaangażowanie pomysłodawcy oraz zasługi F.J. von Rüchel-Kleista i J.H. Weickhanna w budowę i organizację imprez w parku, który z czasem stał się popularnym miejscem publicznych spotkań i festynów, zostało uhonorowane nadaniem ich imion trzem polanom parkowym.

Towarzystwo Upiększania i Popierania Wrzeszcza

Od roku 1894 prężnie działało **Towarzystwo Upiększania i Popierania Wrzeszcza** – bardzo szybko rozwijającej się w tym czasie, reprezentacyjnej dzielnicy Gdańska. Wiadomo o nim stosunkowo dużo, ponieważ zachowały się sprawozdania z działalności za lata 1894-1903⁵, 1907-1913⁶ i jubileuszowe sprawozdanie za lata 1894-1919⁷. Działalność towarzystwa polegała na inicjowaniu i wspieraniu prac związanych z upiększaniem dziel-

Ryc. 1. Plan największego dziewiętnastowiecznego parku publicznego w Gdańsku – Parku Leśnego Jaśkowej Doliny, który powstał w 1837 roku we Wrzeszczu z inicjatywy członków gdańskiego Towarzystwa Upiększania. Źródło: *Der Johanisberg bei Danzig: Von Freuden für Freunde der schönen Natur*, 1842, ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 2. Polana w Parku Leśnym Jaśkowej Doliny. Jej nazwa upamiętnia dwóch członków gdańskiego Towarzystwa Upiększania, którzy przyczynili się do powstania parku: Friedricha Jacoba von Ruchel-Kleista i Joachima Heinricha Weickhanna. Źródło: *Der Johanisberg bei Danzig: Von Freuden für Freunde der schönen Natur*, 1842, ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

nicy, urządzaniu terenów zieleni, organizacji konkursów, prowadzeniu działalności popularyzacyjnej i współpracy z administracją miejską, po to, aby wspierać interesy mieszkańców Wrzeszcza. W latach 1894-1902 funkcję przewodniczącego organizacji sprawował radny miejski Poll, w latach 1902-1906 – tajny radca sądowy dr Deutschmann, a w latach 1906-1919 – kupiec Otto Gerike (*Bericht über...*, 1919: 17).

Listę dokonań towarzystwa rozpoczyna urządzony w latach 1894-1903 na rynku wrzeszczańskim trójkątny skwerek (przed domem Dührena). Koszt jego wykonania wyniósł 500 marek, które prawdopodobnie pochodziły ze składek członków. Założono także mały ogród przy szkole powszechnej przy Bahnhofstrasse (ul. Dmowskiego). Ozdobiono go wykonanym przez rzeźbiarza Woyke popiersiem cesarza Niemiec. Niestety, użyty materiał okazał się nietrwały i niedługo po ustawieniu rzeźby, na skutek zniszczeń wywołanych warunkami atmosferycznymi, trzeba ją było rozebrać. Na jej miejscu ustawiono później kosz kwiatowy (*Bericht über...*, 1903: 3). W lutym 1897 roku przy leśniczówce w Parku Jaśkowej Doliny zbudowano dwa korty tenisowe. W następnych latach w pobliżu zbudowano kolejne dwa korty, a całe założenie tenisowe otoczono ogrodem. Koszt przedsięwzięcia wyniósł 4800 marek. W roku 1918 urządzono korty tenisowe w Parku Uphagena. Wspomagano funduszami i inne realizacje, np. zakup ławek, remont dróg (*Bericht über...*, 1903: 6) i budowę punktu widokowego na Wzgórzu Królewskim w Parku Jaśkowej Doliny (*Bericht über...*, 1919: 6). W latach 1901-1903 przekazano 200 marek na budowę dróg rowerowych. Aby spopularyzować Wrzeszcz, wydano kolekcję ośmiu kart pocztowych z jego widokami. Na przestrzeni lat wiele razy organizowano konkursy na najładniejszy balkon i przedogródek. Czteroosobowa komisja konkursowa złożona z członków towarzystwa przyznawała liczne nagrody, którymi były dyplomy i rośliny, a zwycięzcy byli opisywani w miejscowej prasie, np. w 1897 roku w trzech gdańskich gazetach i we wrzeszczańskim *Langfuhrer General-Anzeiger*.

Często interweniowano u władz miasta w sprawach istotnych dla mieszkańców. Współpracę z administracją miejską ułatwiała obecność wśród członków towarzystwa Heinricha Ehlersa, który początkowo był urzędnikiem miejskim, a w latach 1903-1910 pełnił funkcję nadburmistrza Gdańska. (*Bericht über...*, 1919: 10). Między innymi zabiegano o przedłużenie chodników na Hauptstrasse (ul. Grunwaldzkiej), wprowadzenie zakazu przejazdu ciężkiego transportu przez Promenadenweg (ul. 3 Maja), zwiększenie liczby patroli straży miejskiej w celu podniesienia bezpieczeństwa przy „Rus-

sische Grab” (okolice Bramy Oliwskiej), utworzenie ubikacji publicznej na wrzeszczańskim Rynku, przeniesienie cotygodniowego targu z Rynku na inne, mniej reprezentacyjne miejsce, rozważenie budowy hali targowej itd. (*Bericht über...*, 1903: 7).

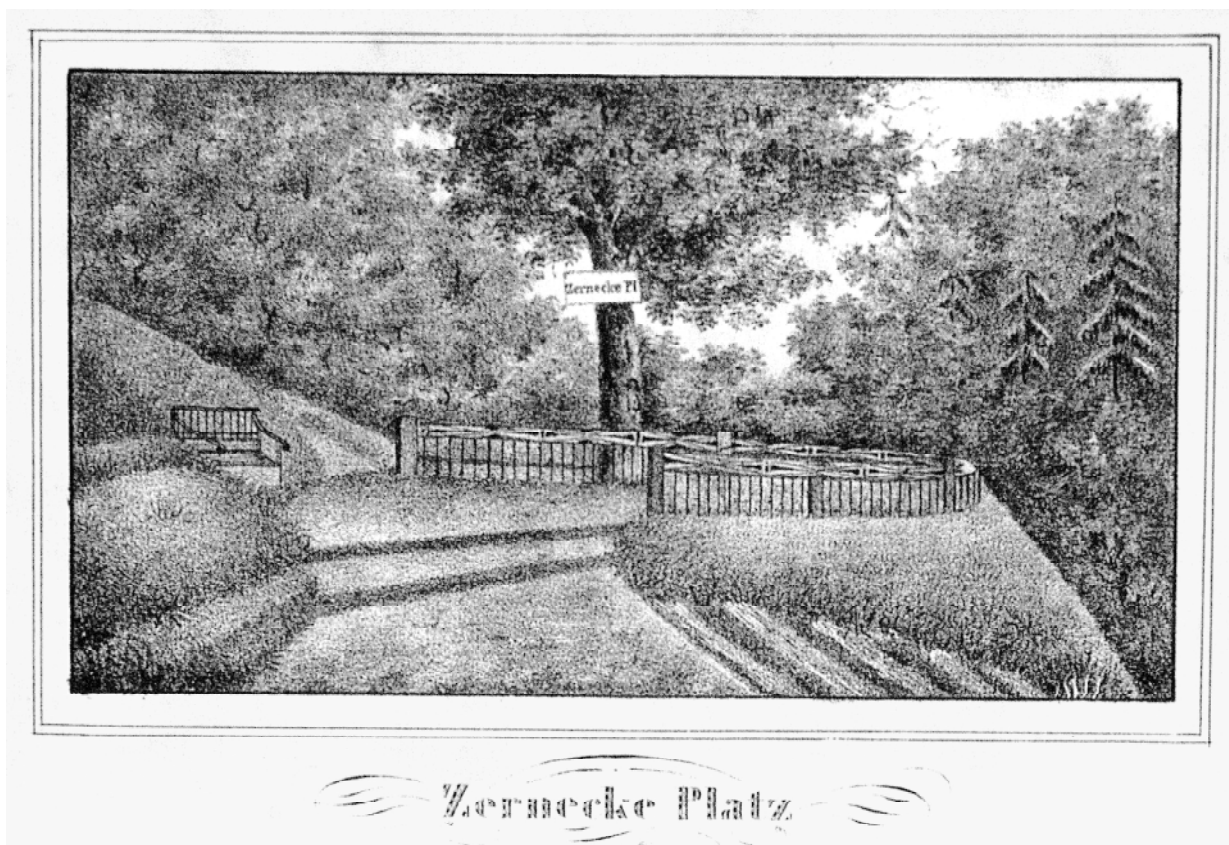
Przeprowadzono także skuteczną kampanię w obronie Parku Uphagena (*Bericht über...*, 1919: 11), który około roku 1905, po odkupieniu go przez miasto został przeznaczony pod zabudowę. Wysuwano racjonalne argumenty ekonomiczne. Przekonywano, że taniej jest zachować istniejący park niż budować nowy. W wyniku przeprowadzonej akcji władze zrezygnowały z pierwotnych planów. Parcelację terenu ograniczono do wschodniej części parku, a zachodnią część uratowano przed wycinką i w 1908 roku oddano do użytku jako park miejski (*Bericht über...*, 1919: 11).

Sopockie Towarzystwo Upiększania

W roku 1881 także w Sopocie powstało **Sopockie Towarzystwo Upiększania**. Liczyło ono około dwustu członków i skupiało wokół siebie ludzi wywodzących się z kręgów inteligenckich, kupieckich i artystycznych. Inicjowało – częściowo również finansowało – prace, związane z poprawą estetyki sopockiego centrum i jego leśnego zaplecza turystycznego. Członkowie towarzystwa zajmowali się wyznaczaniem tras spacerowych, budową ścieżek, punktów widokowych, ustawianiem ławek, propagowaniem wędrowek pieszych i rowerowych wokół Sopotu oraz wydawaniem planów i przewodników turystycznych. Na czele towarzystwa stał Albert Weiss (Romanow 1998: 116), a w latach dwudziestych ubiegłego wieku – miejski rajca Gericke (Sperski 1996: 103).

Towarzystwo Budowy Ogrodów

Innym gdańskim towarzystwem, którego zadaniem była poprawa wyglądu miasta, było działające od 1857 roku **Towarzystwo Budowy Ogrodów**. Jego celem było pobudzanie i rozszerzanie wiedzy na temat zakładania ogrodów⁸. Towarzystwo zrzeszało zwłaszcza osoby zawodowo związane z budową i pielęgnacją terenów zielonych: ogrodników, inspektorów ogrodów (Tapp, Schondorff, Radicke) i właścicieli szkółek drzew i ogrodnictw (G. Schnibbe, F. Rathke). Założyciele towarzystwa zebrali się po raz pierwszy 18 stycznia 1857. Byli pomiędzy nimi: właściciel ogrodnictwa z ambicjami artystycznymi (Kunst und Handel Gärtner) J. Lischke, późniejszy inspektor ogrodu w Oliwie (1881-1899) Julius Radicke, A. Rathke, właściciel loterii H. Rotzoll i inspektor królewskich ogrodów w Oliwie w latach 1836-1881 Johann Georg Schondorff,

Ryc. 3. Polana w Parku Leśnym Jaśkowej Doliny we Wrzeszczu, której nazwa upamiętnia Wilhelma Ferdinanda Zerneckiego – inicjatora budowy parku. Źródło: *Der Johannisberg bei Danzig: Von Freuden für Freunde der schönen Natur*, 1842, ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Aussichtslaube unterhalb der Königshöhe.

Ryc. 4. Altana widokowa, która została wzniesiona staraniem Towarzystwa Upiększenia i Popierania Wrzeszcza w Parku Leśnym Jaśkowej Doliny w połowie drogi na Wzgórze Królewskie. Źródło: *Bericht über die 25 jährige Tätigkeit des Verchönerungs-Verein und Förderung Langfuhrs, welcher von 1894 bis 1898 den Namen „Verschönerungs-Verein“ führte*, 1919, ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

który został pierwszym przewodniczącym. Po jego śmierci (1884) stanowisko to objął właściciel szkółki ogrodniczej z Pruszcza – Franz Rathke (1884-1886). W roku 1906 przewodniczącym towarzystwa był A. Bauer, a w skład zarządu wchodził: miejski inspektor ogrodów Karl Tapp, E. Bahrendt i właściciel szkółki drzew w Młyniskach – G. Schnibbe. Działały także trzy komisje, które odpowiadały za rozdawanie sadzonek wśród młodzieży szkolnej (A. Bauer, P. Lenz, G. Schnibbe, K. Tapp, E. Reymann), organizowanie konkursów na upiększenie balkonów i przedogródków (Boguniewski, Schnibbe, Tapp) i za przygotowanie obcho-

dów rocznicy powstania towarzystwa (Bahrendt, Reyman, Schnibbe, Tapp).

W roku 1907 towarzystwo liczyło 141 członków. Ich aktywność była widoczna w wielu dziedzinach. Spotykano się na tematycznych wykładach, dyskutowano na temat nowych tendencji w projektowaniu ogrodów, odwiedzano i organizowano wystawy, wydawano publikacje, założono bibliotekę ogrodniczą, która w roku 1881 liczyła 39 pozycji (w tym 10 tytułów czasopism o tematyce ogrodniczej). Organizowano wycieczki edukacyjne po okolicy, np. w roku 1881 zwiedzono Wrzeszcz, Stogi i Królewską Dolinę oraz ogrodnictwo w Młyniskach. Przepuszczalnie w czasie wycieczek omawiano na konkretnych przykładach problemy ogrodnicze. Już w trzecim roku działalności rozpoczęto wydawanie pisemka pod nazwą *Mitteilungen des Gartenbau-Vereins zu Danzig*. W 1871 roku założono szkołę, w której uczono rysowania planów ogrodów, podstaw miernictwa itp. Od 1883 do 1891 roku organizowano kursy doskonalenia zawodowego dla młodych adeptów sztuki ogrodniczej. Bardzo hucznie obchodzono kolejne rocznice założenia organizacji, np. dwudziestopięcioletni działalności (1882) towarzyszył bal i wystawa obrazująca działalność towarzystwa, a obchody trzydziestolecia (1887) uświetniono dużą wystawą poświęconą osiągnięciom towarzystwa. W listopadzie 1891 roku przygotowano wystawę na temat budowy ogrodów.

Prowadzono także działalność edukacyjno-wychowawczą, np. od 1895 roku wiosną rozdawano dzieciom szkolnym sadzonki roślin, a jesienią urządzono wystawę wyhodowanych przez nie kwiatów (*Rückblick auf...* 1907: 7; Wocke 1900: 213). Starano się wpływać na wygląd miasta poprzez organizację konkursów na upiększanie balkonów i przedogródków (1903 r). Prowadzono też działalność samokształceniową, np. 12 lutego 1906 roku miał miejsce wykład G. Schnibbego na temat nowoczesnych kierunków w sztuce ogrodowej. Omawiano przykłady opisane w książce Paula Schulze-Naumburga *Gärtner*. Dyskutowano o wadach i zaletach kolorowych ogrodów (Farbegärten), założonych przez Olbricha na terenie kolonii artystycznej w Darmstadt.

Liczebność towarzystwa z biegiem lat uległa zmniejszeniu, co mogło być związane z procesem starzenia się członków, np. w roku 1881 liczba członków wynosiła 186 osób (*Rückblick auf...*, 1882), a w 1906 już tylko 141 (*Rückblick auf...*, 1907: 27).

Podsumowanie

Obserwowany w II połowie dziewiętnastego wieku gwałtowny rozwój miast doprowadził do

bardzo uciążliwych dla mieszkańców zjawisk, wynikających z niedostosowania dotychczasowej infrastruktury miejskiej do rosnących potrzeb szybko zwiększającej się liczby mieszkańców. Stało się to jedną z przyczyn spadku jakości estetycznej dużych ośrodków miejskich. W tym samym czasie można zauważyć wzrost zainteresowania wyglądem miast i pojawienie się prób przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom. Ponadto, począwszy od głośnej przebudowy Paryża (1853-1870), zaczęła rosnąć świadomość nieuchronności procesu rozbudowy miast i konieczności rozwiązania, także na drodze teoretycznej, wynikających stąd problemów. Wpłynęło to na rozszerzenie wiedzy o funkcjonalnych i estetycznych zasadach rozbudowy miast. Nabrała znaczenia dotąd marginalizowana zieleń miejska, a także pojawiła się moda na zakładanie parków publicznych, zadrzewianie i ukwiecanie ulic oraz placów. Dodać do tego należy docenienie profesjonalizmu, koniecznego do rozwiązywania problemów miejskich, które przyczyniło się do wyodrębnienia nowych, nieznanych wcześniej zawodów i stanowisk w urzędach miejskich. Świadomość znaczenia, jakie przykładano wówczas do wiedzy fachowej, widoczna jest w profilu działalności gdańskiego Towarzystwa Budowy Ogrodów, które zajmowało się szerzeniem wiedzy na temat ogrodnictwa nie tylko wśród dzieci szkolnych i dorosłych mieszkańców, ale dbało także o podnoszenie kwalifikacji przez osoby zawodowo związane z ogrodnictwem.

Duży wpływ na popularyzację tematyki miejskiej, zwłaszcza na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku, miało pojawienie się licznych książek i dostępność czasopism fachowych. Dość wspomnieć, że tematyką urbanistyczną i ogrodową zajmowało się w owym czasie wiele, dostępnych także w Gdańsku, bogato ilustrowanych pism, np. *Ostdeutsche Bau-Zeitung* (od 1902 r.), *Die Gartenkunst* (od 1899 r.), założony przez Teodora Goecke i Camillo Sitte *Der Städtebau* (od 1903 r.) czy *Städte-Zeitung* (od 1903), który zamieścił obszerny artykuł na temat miejskich założeń ogrodowych ówczesnego gdańskiego miejskiego inspektora ogrodów Karla Tappa (Tapp, *Städtische Gartenanlagen*, w: *Städte-Zeitung* 6 (1906), s. 136-138; 7 (1907), s. 171-173 i 8 (1907), s. 192-194).

Wzrost zainteresowania światłych obywateli zagadnieniami urbanistycznymi oraz chęć przeciwdziałania niekorzystnym, obniżającym wartości estetyczne tendencjom można zaobserwować także w Gdańsku w postaci aktywności społecznych towarzystw upiększania, które dążyły do poprawy wyglądu miasta. Towarzystwa upiększania działały w samym Gdańsku i na terenie pobliskich miejscowości: we Wrzeszczu, w Oliwie

i w Sopocie. Istniały także w innych miastach pomorskich (Tczew, Puck).

Nie wiadomo dokładnie, na ile działalność tego typu towarzystw przyczyniła się do poprawy wyglądu miast, a na ile była ona wymuszona przez czynniki gospodarcze, tendencje wynikające z chęci polepszenia warunków życia i postęp cywilizacyjny. Zagadnienie to wymaga dalszych badań, także w odniesieniu do innych miast, ponieważ dopiero w porównaniu z nimi będzie można dokonać oceny działalności gdańskich towarzystw. Na podstawie zgromadzonego materiału można jednak przyjąć, że w dziewiętnastym wieku obraz Gdańska i okolicznych miejscowości w oczach przedstawicieli elit miejskich nie był zadowalający, co wraz z obserwowanym od około połowy dziewiętnastego wieku wzrastającym zainteresowaniem problemami związanymi z funkcjonowaniem i rozbudową miast znalazło swój wyraz w powstawaniu i działalności społecznych towarzystw, stawiających sobie za cel poprawę ich estetyki.

Bibliografia

1. *Bericht über die 25 jährige Tätigkeit des Verchönerungs-Verein und Förderung Langfuhrs, welcher von 1894 bis 1898 den Namen „Verschönerungs-Verein“ führte.* 1919. Danzig.
2. *Bericht über die 25 jährige Tätigkeit des Verchönerungs-Verein von 1894-1897 und des aus ihm hervor gegangenen Vereins zur Förderung und Verschönerung Langfuhrs von 1897 bis Oktober 1903.* 1903. Danzig.
3. Ciemnołoński J. 1998. *Rozwój przestrzenny i demograficzny.* W: *Historia Gdańska* t. IV/1, Cieślak E. (red.). Sopot: Wydawnictwo Lex, s. 7-11.
4. *Danziger Bürgerbuch. Bilder aus Leben und Wierken Danziger Männer und Frauen in Politik, Wirtschaft, Presse, Kunst, Wiessenschaft, Volksbildung.* 1927. Franke F. (red.). Danzig.
5. *Der Johannisberg bei Danzig: Von Freuden für Freunde der schönen Natur.* 1842.
6. Fabiani-Madeyska I. 1957. *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku.* Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
7. Gliński M. 1994. *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska.* Gdańsk: Muzeum Historii Miasta Gdańska.
8. Gliński M., Kukliński J.; 1998. *Kronika Gdańska 997-1997, t. I 997-1945.* Gdańsk: Fundacja Rewaloryzacji Zabytków Gdańska.
9. Gruszkowski W. 1993. *Rozwój przestrzenny i demograficzny.* W: *Historia Gdańska* t. IV/1, Cieślak E. (red.). Sopot: Wydawnictwo Lex, s. 12-17.
10. *Historia Gdańska* t. IV, cz. 1. 1998. E. Cieślak (red.). Sopot: Wydawnictwo Lex.
11. Kulik M., Żmuda Trzebiatowski T. 2003. *Ziemia Pucka na dawnej poczłtówce.* Gdańsk: Wydawnictwo BiT.
12. *Revidiertes Statut des Gartenbau-Vereins in Danzig.* 1881. Danzig.
13. Romanow A. 1998. *Sopot w latach 1818 – 1920.* W: B. Śliwiński (red.) *Dzieje Sopotu do roku 1945.* Gdańsk: Oficyna Pomorska, s. 106-151.
14. *Rückblick auf die 25 jährige Tätigkeit des [Gartenbau-] Vereins nebst Jahresbericht pro 1881.* 1882. Danzig.
15. *Rückblick auf die 50jährige Tätigket des Gartenbau-Vereins zu Danzig nebst Jahrbericht für 1906.* 1907. Danzig.
16. Samp J. 1993. *Obraz Gdańska w relacjach wybranych podróżopisarzy.* W: *Miasto – Kultura – Literatura. Wiek XIX – materiały sesji naukowej,* J. Data (red.). Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, s. 163-175.
17. Sperski M. *Sopockie lasy.* 1996. W: *Rocznik Sopotcki 1996 XI.* Sopot: Towarzystwo Przyjaciół Sopotu, s. 99-125.
18. *Statut für den Verschönerungsvrein zu Danzig,* 1840. Danzig: Carl Wilhelm Sabjedzki.
19. Wachowiak B. 1993. *Stosunki kapitalistyczne – Rozwój urbanistyczny miast.* W: *Historia Pomorza* cz. 1, t. III, s. 426-429.
20. Wocke E. 1900. *Blumenpflege durch Schulkinder.* W: *Die Gartenwelt,* 4.18 (1900), s. 213.
21. Zernecke W. F.; 1843. *Neuster Wegweisen durch Danzig und dessen Umgegend. Nebst einem Anhan-ge: Drei Tage in und bei Danzig.* Danzig.

¹ Zadłużenie Gdańska w 1824 roku wynosiło 12 mln talarów i było spłacane aż do 1860 r. (Wachowiak. 1993: 429).

² W roku 1835 zostało założone Towarzystwo Przyjaciół Sztuki, które w roku 1947 liczyło już 414 członków (Gliński, Kukliński 1998: 154), a w roku 1856 założono Stowarzyszenie Ochrony Dawnych Budowli i Pomników Sztuki (Gruszkowski 1998: 15).

³ *Statut für den Verschönerungsvrein zu Danzig,* 1840, Danzig: Carl Wilhelm Sabjedzki.

⁴ Zernecke W. F. 1843. *Neuster Wegeweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Nebst einem Anhan-ge: Drei Tage in und bei Danzig,* Danzig.

⁵ *Bericht über die 25 jährige Tätigkeit des Verchönerungs-Verein von 1894-1897 und des aus ihm hervor gegangenen Vereins zur Förderung und Verschönerung Langfuhrs von 1897 bis Oktober 1903.* 1903. Danzig.

⁶ *Verein zur Verchönerung und Förderung Langfuhrs, Bericht.* 1907-1913. Danzig.

⁷ *Bericht über die 25 jährige Tätigkeit des Verchönerungs-Verein und Förderung Langfuhrs, welcher von 1894 bis 1898 den Namen „Verschönerungs-Verein“ führt.,* 1919. Danzig.

⁸ *Rückblick auf die 50jährige Tätigket des Gartenbau-Vereins zu Danzig nebst Jahrbericht für 1906, 1907 Danzig; Revidiertes Statut des Gartenbau-Vereins* 1881. Danzig.